

К.О. КОЗАЧУК,
кандидат філологічних наук, доцент
(Академія адвокатури України)

ДОГОВІР ФАУСТА З МЕФІСТОФЕЛЕМ: ПРАВО, ЛІТЕРАТУРА, ФОЛЬКЛОР

Ключові слова: договір, юридичний дискурс, фольклорна інтерпретація, літературний твір.

Про історичну особу доктора Фауста відомо водночас і багато, якщо брати до уваги весь комплекс даних, — і мало, бо основний фактичний масив міститься у текстах, які підпадають під загальне жанрове визначення «міської легенди» з її багатшаровою структурою вимислу. У трагедії Гете Фауст займається всіма «науками» — у середньовічному смислі слова, тобто, серед усього іншого, і алхімією, і магією. Хоч схожий на Парацельса герой з таким іменем і став предметом народних німецьких легенд як учений і чорнокнижник, що уклав пакт із нечистою силою, але він вважається історичною особою. Він «і справді жив у 15-му столітті й уславився навіть за межами Німеччини. У невеличкому швабському містечку Кнітлінгені існує його музей — він заодно вміщує і матеріали, присвячені гетевському героєві» [1, 11].

Демонологічні легенди, які виникли в Середньовіччя, розповідають про звернення людини до диявола і до заборонених засобів чорної магії як про відхід від істинної віри заради тих чи інших земних поривань — багатства, честі, влади, тілесних бажань, світської мудрості; відповідно до цього вони вводять мотив договору (часто письмового) між відступником і духом зла, за яким людина, звертаючись до диявола за

допомогою, віддає йому за це свою душу. Серед численних середньовічних легенд цього типу найвідомішою є легенда про Теофіла (його грецьке житіє написане у VII столітті й приписується його учневі Євтихіану, «очевидцеві» подій).

Він був управителем (економом) єпископа в місті Адані в Кілікії (Мала Азія), людиною великого благочестя. Після смерті єпископа він був обраний на його місце, але через смирення відмовився прийняти обрання. Коли ж новий єпископ позбавив його посади економа, ображений у своєму самолюбстві, він вирішив скористатися допомогою диявола за участі чорнокнижника єврея (в середні віки араби та євреї вважалися знавцями чорної магії). Диявол був викликаний чорнокнижником, і Теофіл продав йому свою душу, підписавши зречення від християнської віри. За допомогою диявола він повернув собі посаду й почесні, але совість не давала йому спокою. Він вирішив покаятися. Почувши його молитви, Свята Марія вимолвила йому прощення і навіть повернення підписаної ним грамоти. Присвятивши решту свого життя покаянню, Теофіл помер як святий.

Якщо для католицької церкви XVI—XVII століть характерні жорстокі переслідування й масові страти єретиків, то церква протестантська в цей час переживала

епідемію судових процесів над відьмами. Лише нечисленні більш просвічені люди, як Йоган Вір або Августин Лерхеймер, наважувались у другій половині XVI століття виступати проти таких процесів, але й вони не сумнівались в існуванні чорта і в можливості заснованої на його допомозі магії. Саме в уявленнях цього протестантського середовища некромантія (тобто чорна магія) Фауста «мала перетворитися у договір з дияволом» [4, 280].

Найраніші документальні згадки про Фауста містяться в університетських списках Німеччини, хоча сучасні університети Гейдельберга і Віттенберга досі не можуть визначитися, чи точно вони мають пишати таким випускником. У списках філософського факультету Гейдельберзького університету за 1509 р. числиться серед учнів Йоганн Фауст. Бакалавр теології Йоганн Фауст згадується в 1509 р. при декані магістрів Лаврентії Вольфі із Шпелера, як «перший із числа тих, хто 15 січня 1509 р. до ступеня бакалавра... допущені були за новим порядком, згідно з чинними правилами. Він позначений в цих актах як Йоганн Фауст із Сімерна. Одночасно з ним вчений ступінь отримало ще 15 осіб» [5, 10]. Однак В. Жирмунський вважає, що відомості ці не можна вважати цілком достовірними, бо прізвище Фауст часто зустрічається в університетських колах того часу [5, 273]. Неясним є і походження прізвища Фауст; в юридичних документах того часу німецьке прізвище Faust (у давнішій формі — Fust), первісно класифіковане як прізвисько (нім. «кулак»), зустрічається часто: його, наприклад, носив майнцький першопечатник Йоганн Фуст (або Фауст), з яким співпрацював Гутенберг. Можливо, однак, і цілком відповідає звичаям епохи гуманізму, що латинізована форма цього імені Faustus утворена була від лат. faustus — «щасливий», «везучий» і являла вчений псевдонім мандрівного мага, астролога й віщуна, який вказував на успішний характер його професійної діяльності.

Народна книга Йоганна Шпіса (1587, найповніше джерело фольклорних даних

про Фауста) складається з 68 розділів і поділена на три частини. Примітно, що саме епізод підписання договору виступив своєрідним вододілом між структурними частинами книги. Перша частина відкривається історією життя Фауста, від його народження до відходу від Бога й договору з дияволом (розділи 1—8); прикінцеві розділи третьої частини, що утворюють самостійний розділ, розповідають про його загибель після закінчення терміну договору (розділи 60—68). Ця біографічна рамка «створює зав'язку і розв'язку роману, між якими вміщено ланцюжок епізодів життя і діянь Фауста впродовж 24 років, відміряних йому договором» [4, 293].

Автор продовження народної книги про Фауста, яке з'явилося 1593 р., всіляко підкреслює, що учень Вагнер (саме він — головний герой цього продовження) — чарівник значно нижчий за рангом, ніж його славетний учитель. Ще при житті Фауста Вагнер пробує викликати духів, але невдало, і рятується від смерті тільки завдяки допомозі свого вчителя. Після загибелі Фауста він викликає духа Ауерхана, який надалі супроводжує його в образі мавпи (відповідно до книги Йоганна Шпіса); з ним він теж укладає договір, який складається з 12 пунктів про всі подробиці його епікурейського життя і всі форми його магичної влади над духами — строком на 30 років. Але брехливий, як усі демони, Ауерхан дурить свою жертву: позаяк Вагнер, беручи участь у справах Фауста, давно уже віддався чортові, він і без договору в його владі, тому Ауерхан обіцяє йому тільки 5 років, буде з'являтися до нього час від часу, коли є вільний від інших справ, і виконувати пункти договору цілком на свій розсуд. Цим зниженням образу Вагнера вмотивовано комічний і вульгарний характер його подальшої інтерпретації.

І в «Народній книзі», і в літературному тексті збережено мотив підписування кров'ю: «Кров, бачиш, своєрідний сік» [3, 52]. Розписка кров'ю зустрічається в казках і піснях майже всіх європейських народів; тож зустрічається цей мотив і в

фольклорному сюжеті про доктора Фауста [2, 622].

Текст першого договору, наведений тут за «Народною книгою», має фольклорний спосіб викладу, виявляє драматизованість, яскравість, на відміну від лаконічного гетевського варіанту. Синтаксис і фразеологія договору, з його повторами й уточненнями, є типовими для юридичного документа: «Я, Йоганн Фауст, доктор, власноручно й відкрито засвідчую силу цього листа. Після того, як я поклав собі досліджувати першопричини всіх речей, серед талантів, які були мені даровані й милостиво відлені небесами, подібних в моїй голові не знайшлося і в людей я подібному не міг навчитися, тому віддався я духові, посланому мені, іменованому Мефістофелем, слугі пекельного князя в країнах сходу, і обрав його, щоб він мене до такої справи приготував і навчив, і сам він мені зобов'язався в усьому бути підвладним і слухняним.

За це я йому зі свого боку зобов'язався й обіцяю, що він, коли пройнуть і пролетять ці 24 роки, вільний буде, якщо захоче, мені наказати і мене покарати, керувати мною і вести мене на свій розсуд і може розпоряджатися всім моїм майном, що б це не було — душа, тіло, плоть чи кров. І так на віки вічні. З цим відрікаюся від усіх живих, від усього небесного воїнства і від усіх людей. І нехай буде так. Для точного свідчення й більшої сили написав я це зобов'язання власною рукою, підписав його і власною кров'ю, розуму мого й почуттів моїх думки й волі сюди приєднав, засвідчив і запечатав і т.д. Підписано: Йоганн Фауст, обізнаний в елементах і богослов'ї доктор [6, 43].

Через сімнадцять років, за даними тієї ж «Народної книги», Фауста спробували вмовити повернутися до праведного життя, і Мефістофель буцімто зажадав додаткової угоди. Звучала вона так: «Я, доктор Фауст, засвідчую власноручно своєю кров'ю, що я цей мій перший документ і договір упродовж сімнадцяти років міцно й вірно виконував, був ворожий Богу і всім людям. Цим віддаю я душу й тіло і доручаю їх могутньому богові Люциферу, так

що може він, коли пройнуть ще сім років з цього часу, вчинити зі мною як захоче. Разом з тим обіцяє він не продовжувати й не вкорочувати моє життя і не завдавати мені тортурів, чи то при смерті, чи то в пеклі (нагадує статті Женевської конвенції щодо незастосування тортурів до військовополонених. — К. К.). З цим я знову обіцяю, що не буду я коритися нікому з людей, ніяким переконанням, повчанням, вмовлянням, напучуванням і погрозам, чи то буде стосуватися Священного Писання, мирських або духовних справ; особливо ж не буду коритися духовним наставникам, ні наслідувати їхнє вчення. Зобов'язуюсь слова свого дотримувати міцно й вірно, згідно з цим моїм договором, який я для більшої сили підписав своєю власною кров'ю. Писано в Віттенберзі...» [6, 90]. Бачимо із наведених текстів, що обидва договори написано із повним дотриманням тогочасних народних уявлень про юристів і текстових традицій правового захисту в середньовічній Європі.

Другий етап інтерпретації епізоду з договором у словесній традиції Європи — це комічний і ляльковий театр Німеччини і Нідерландів XVII—XVIII ст. Інший образ, який у цьому театрі став наступником Вагнера, — це Гансвурст (формально він виконує роль учня при Фаусті, з різними варіантами). Він так само контрастує зі своїм учителем у сцені підписання договору, описаній у театральних афішах лялькових комедій Німеччини середини XVIII ст. За розрекламованим для глядача сценарієм, усе відбувається так. Фауст, підписавши договір, відлітає з Мефістофелем до Праги. Гансвурст лишається в хаті сам, Мефістофель пропонує йому відправитись слідом за господарем в аналогічну подорож за умови, що він продасть свою душу дияволу. Гансвурст відповідає наївно-мудрим жартом: у нього немає душі, коли робили Гансвурста, про душу забули (або він зроблений з дерева, у нього душі немає); «підписати договір він не може, тому що неписьменний, а якщо чорт водитиме його рукою, його засміють діти. Злий дух

змушений перенести його до господаря без усяких умов; учень відлітає верхи на драконі («чортовому горобцеві») з комічними вихилясами і страхами» [4, 351].

Ляльковий театр був відомий у Німеччині вже за Середньовіччя, але власне маріонетки, тобто механічні ляльки, керовані за допомогою дротинок, з'являються уперше в XVI ст. і отримують подальше поширення у XVII ст. Нова техніка дозволила ускладнити сценічну композицію: замість двох ляльок, які міг водити лялькар, користуючись тільки своїми руками, він отримав можливість при одному помічнику керувати рухами кількох ляльок одночасно і з допомогою простих механізмів опанувати деякі традиційні видовищні ефекти постановки «Доктора Фауста» на сцені великих театрів. Серед таких ефектів був, зокрема, «пекельний ворон, який відносить розпещу Фауста», і т.п.» [4, 335]. До цього новаторського кроку драматургічна обробка моменту підписання договору і його повчальність, ймовірно, не так яскраво конкретизувалася.

Є досить саркастичні сцени, у яких німецька драма XVII століття і пізніші лялькові комедії істотно відходять від англійських варіантів (зокрема від твору Крістофера Марлоу «Фауст»). Серед них В. Жирмунський відзначає таку: відкрившись від Бога, Фауст не повинен ходити до церкви (варіанти: подавати милостиню, брати участь у бесідах учених богословів); не повинен митися, розчісуватися, стригти нігті й волосся; не повинен одружуватися. На першу умову Фауст заперечує, що він заслужить людський осуд, на другу — що він стане для людей страховиськом; але «Мефістофель обіцяє своїми чарами відвести людям очі, так що ніхто з них не помітить його відсутності в церкві і він буде завжди здаватися жінкам гарним і молодим; замість законного шлюбу він обіцяє йому чарівних жінок у будь-якій кількості» [4, 343].

Трагедія Й.-В. Гете зробила легендарного Фауста ще більш живучим, узагальненим образом вічного пошуку. Спочатку

сухий зразок Просвітництва, згодом Фауст стає типово романтичним героєм:

«У філософію я вник,
До краю всіх наук дійшов —
Уже я й лікар, і правник,
І, на нещастя, богослов...» [3, 11].

XIX століття було часом зламу в європейській літературі. Поряд з інтелектом із його настановами у людині знайшли серце з його пориваннями. У глибинах літературної скарбниці під шаром класицистів молоді письменники відкрили гіганта Шекспіра. Відкрили — й були вражені його «природною» силою. «Шекспір! Природа!» — захлинався від захоплення в одній зі своїх перших журнальних статей молодий Гете. На фоні Шекспіра їхнє славетне Просвітництво здалося бурхливим геніям [романтизму] таким потворно однобічним» [1, 7]. Саме тому, на нашу думку, стала можливою така мотивація підписання договору, яку висунув Гете: «Короткий, як постріл, «Вертер» і монументальний «Фауст» народжені, власне, єдиним імпульсом — жагою безмежності. І відчуття дива вміщення безкінечного в кінечному й тимчасовому. І загадкою короткочасності цього дива. І тугою за ним. І надією знову до нього повернутися, знову його пережити» [1, 10].

Характеристика сторін договору в тексті трагедії Гете не закриває питання про світобудову і життєві імперативи людини, як ми це бачимо у «Народній книзі» і повчальних комічних лялькових виставах до XVIII ст., а ставить ці питання з новою силою. Це одна з причин, зокрема, того, що трагедію, а особливо все ту ж сцену з договором, «розібрали на цитати»:

«Хто ти? — Я тої сили часть,
Що робить лиш добро, бажаючи лиш злого» [3, 40];

«Як буду змушений гукнути:
«Спинися, мить! Прекрасна ти!» —
Тоді закуй мене у пута,
Тоді я рад на згубу йти» [3, 51].

Пакт Фауста з Мефістофелем, звичайно, символічний. Усе може темна сила — і чуттєве кохання подарувати, і таємним

знанням наділити, але вимагатиме за це душу. Звільнитися можна тільки «безперестанним зусиллям пробитися, піднятися до божественного світла» [1, 11]. Насправді усе подароване людині дарує Бог, проте, якщо вона зупиниться у своєму розвитку, віддасть ціле за частину, сказавши «спинися, мить! Прекрасна ти», вона загине: «Як буде так, я — раб тобі, злий душе, Тобі чи ще кому — байдуже» [3, 51].

Тож можна зробити висновок, що аналізований нами договір у фольклорі є своєрідною екранізацією уявлень як

про юридичний дискурс, так і про причини й способи укладання угоди зі злим духом; у театральних інтерпретаціях XVII—XVIII ст. комічний спосіб подачі епізоду з договором увиразнює повчальну логіку трактування цього легендарного правочину. У трагедії Гете такий документ виступає емблемою вічного прагнення до безкінечності, цілого комплексу антитез — «теорія / практика», «розум / почуття», «знання / віра», — заявленого поетом через питання мети й ціни і виведеного на загальнолюдський філософський рівень.

Список літератури:

1. Архипов Ю. Предисловие // Гете И.-В. Страдания юного Вертера: Роман. Фауст: Трагедия / [пер. с нем.]. — М.: Эксмо, 2004.
2. Вильмонт Н. Комментарии // Гете И.-В. Страдания юного Вертера: Роман. Фауст: Трагедия / [пер. с нем.]. — М.: Эксмо, 2004.
3. Гете Й.-В. Фауст; Лірика / [переклад М. Лукаша]. — К.: Веселка, 2001 [Електронний ресурс]. — // Режим доступу: http://fmm51.org.ua/html_books/gete-faust_1_chastina.htm
4. Жирмунский В. История легенды о Фаусте // Легенда о докторе Фаусте / [подг. В. Жирмунский]. — 2-е изд., испр. — М.: Наука, 1978.
5. Исторические и легендарные свидетельства о докторе Фаусте / [пер. С. Акулянц] // Легенда о докторе Фаусте / [подг. В. Жирмунский]. — 2-е изд., испр. — М.: Наука, 1978.
6. Народная книга / [сост. И. Шпис; пер. Р. Френкель] // Легенда о докторе Фаусте / [подг. В. Жирмунский]. — 2-е изд., испр. — М.: Наука, 1978.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвящена аналізу договору Фауста с Мефистофелем как юридического, литературного и фольклорного документа. Описаны отличия в интерпретации темы подписания договора в народной книге о докторе Фаусте, позднейших театральных интерпретациях XVII—XVIII вв. и тексте трагедии Гете.

SUMMARY

In this article the treaty between Faust and Mefistofeles has been analysed as a legal, artistic and folk document. The author has described differences in signing treaty theme between folk book about doctor Faust, later theatrical interpretations of 17—18th centuries and the tragedy by Goethe.

*Рекомендовано кафедрою
української філології та культурології*

Подано 02.02.2011.